

Методологія історії

УДК 930.1(075.8)

DOI <https://doi.org/10.26661/zhv-2021-5-57-01>

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: КАНОНИ І ІМПРОВІЗАЦІЇ

С.Р. Лях

Запорізький національний університет

s_lyakh@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8552-1638>

Ключові слова: методологія історії, науковий метод, дослідницькі технології.

Автор статті розглядає проблему взаємодії історика і методу на українському історіографічному полі в сучасних умовах безпрецедентного розширення авторських свобод. Непевність в уявленнях про те, «як ми пишемо історію», досі не подолана. Дисертації молодих авторів містять такі хиби, як декларативне і безпредметне представлення методів свого дослідження, безвідповідальне жонгливання такими «модними» назвами, як «компаративний аналіз», «просопографія», «усна історія», «повсякдення».

Автор зауважує, що дослідницькі технології, у тому числі методи, не є чимось споконвіку покладеним до скриньки Клію. Технології виникають як наслідок прагнення істориків бути успішними, якнайповніше реалізувати свою допитливість, свої здібності, свої амбіції. Він розбирає конкретні приклади новаторських досліджень і показує специфіку і ефективність таких методів, як мікроаналіз, насичений опис, усна історія, просопографія. Він вказує на виразну специфіку таких методів, як психоаналіз і математичні методи, завдяки чому вони є зразком предметного розуміння методу як дослідницької технології.

Стаття показує, що історія повсякденності починаючи з кінця 1990-х років набула прав громадянства в українській історіографії. Публікації останніх кількох років дають необхідний матеріал для того, щоб на прикладах конкретних досліджень побачити різницю між традиційним історіописанням і технологією історії повсякденності, а також збагнути, як саме діє ота магія, коли сутність постає «з дрібниць». Адже це особливі дрібниці. Завдяки таланту історика вони, як краплі вранішньої роси, відбивають увесь навколишній світ.

У підсумку автор нагадує, що сьогодні не лише «істина», але й «техніка виконання» є важливою. Не лише глибокі положення, оригінальні твердження, а й дотепні інструменти, елегантний хід думки, багата мова, вибагливий стиль є складовими успіху.

MODERN TECHNOLOGIES OF HISTORICAL RESEARCH: CANONS AND IMPROVISATIONS

S. Lyakh

Zaporizhzhia National University

Key words: methodology of history, scientific method, research technologies.

The author of the article considers the problem of interaction of historian and method in the Ukrainian historiographical field in modern conditions of unprecedented expansion of authorial freedoms. Uncertainty about “how we write history” has not yet been overcome. The dissertations of young authors

contain such shortcomings as declarative and pointless presentation of the methods of their research, irresponsible juggling of such “fashionable” names as “comparative analysis”, “prosopography”, “oral history”, “everyday history”. The author notes that research technologies, including methods, are not something that has always been in Clio’s box. Technology arises as a result of the desire of historians to be successful, to realize their curiosity, their abilities, their ambitions. He analyzes specific examples of innovative research and shows the specifics and effectiveness of methods such as microanalysis, rich description, oral history, prosopography. He points to the distinct specificity of methods such as psychoanalysis and mathematical methods, so they are an example of a substantive understanding of the method as a research technology.

The article shows that the history of everyday life has acquired citizenship rights in Ukrainian historiography since the late 1990s. The publications of the last few years provide the necessary material to see the difference between traditional historiography and the technology of everyday history on the examples of specific research, as well as to understand how this magic works when the essence emerges “from the little things”. After all, these are special little things. Thanks to the talent of the historian, they reflect the whole world like drops of morning dew.

As a result, the author reminds that today not only “truth” but also “technique of execution” is important. Not only deep positions, original statements, but also witty tools, elegant course of thought, rich language, demanding style are components of success.

Наука відрізняється від інших способів пізнання перш за все тим, що наукові дослідження ведуться у відповідності до певних правил, що організують і направляють науковий процес. Сукупність цих правил називається *науковим методом*. Погляд на метод як на стрижневий елемент наукової історії не лише втілений у строгих дефініціях і канонах, а й закріпився в образно-емоційному сприйнятті істориків: «Історію перетворюють в літературу, коли вважають себе вільними від розмірковувань над методами» (Антуан Про)¹.

Але, як це не дивно, метод як засіб забезпечення максимальної чіткості і прозорості в діях істориків не отримує відповідної чіткості в рефлексіях самих істориків. Інтелектуальний інструментарій, який задіюють історики, здебільшого традиційно залишається нерозчленованим «потоком думки», в якому філософські розмірковування не відмежовані від дослідницьких процедур. Антуан Про знаходить вихід із цієї двозначної ситуації в розділенні «усіх» методів, що застосовуються в історії, на дві групи: методи розслідування і методи систематизації; вони відповідно ґрунтуються на двох типах доведення – доведенні фактичному і доведенні систематичному². Не дуже переконлива спроба. Особистий досвід підказує, що так звані «методи систематизації» – це скоріше

не методи як дослідницька технологія, а культура історичного мислення, розмірковування певного типу.

Двозначність в ситуації «історія і метод» обертаються непевністю в уявленнях про те, «як ми пишемо історію». Олександр Гофман, виступаючи у 1996 р. на круглому столі «Історик в пошуках методу», організованому редакцією альманаху «Одиссей», з відвертістю, яка можлива лише у вузькому полі «посвячених», визнав відсутність чіткості у взаєминах історика і методу: часто справжні відкриття досягаються не шляхом свідомого застосування певного інструменту. Дослідник далеко не завжди свідомий того, яким шляхом він рухається: «Нерідко уявлення про застосований метод виникає вже коли дослідження закінчене, і це уявлення може зовсім не відповідати тому реальному інструментарію, який був застосований... Часто вчений приходить до тих чи інших висновків не відомим йому самому шляхом, а потім уже придумує метод, яким він начебто користувався. Якщо він не робить цього сам, то за нього це робить Методолог»³.

Якщо судити за кількістю декларацій, то зараз методу як атрибуту наукової діяльності приділяється надзвичайна увага. Проблема тільки в

¹ Про А. Дванадцять уроков по истории. Москва, 2000. С.306.

² Про А. Дванадцять уроков по истории. Москва, 2000. С.303.

³ Гофман А.Б. Знание методологическое и знание предметное. Выступление в дискуссии «Историк в поисках метода». *Одиссей. Человек в истории*. Москва, 1996. С.165.

тому, що часто розмова про методи є байдужою і безпредметною. В такому разі кількість декларацій дає зворотний результат: девальвує важливу ідею.

Так, в дисертаційних роботах сьогодні свідоме повноцінне застосування методу не є загальним правилом. З прицілом на особливу новизну і оригінальність в назви дисертацій вставляються «модні» назви, такі як «компаративний аналіз», «просопографія», «усна історія», «повсякдення», – без наступного реального підтвердження своїх претензій на новаторство: «компаративний аналіз» виявляється традиційними порівняннями чи аналогіями, замість «усної історії» подаються окремі свідчення очевидців, «історія повсякденності» зводиться до банальної побутової рутини і т. д. Нереально довгий перелік методів і, головне, поверхове їх представлення підозріло нагадує тексти підручників з джерелознавства. Такий «методологічний» блок має вигляд формальної відписки. Буває, що дисертанти, задекларовуючи застосування кількісних методів дослідження, «забувають» назвати програмний продукт, за допомогою якого створювалася база даних і здійснювалося обчислення. Заявляючи про залучення технології усної історії, не називають кількість проведених інтерв'ю чи анкетувань.

Завдання цієї статті – досить скромне: на позитивних прикладах продемонструвати, що метод – це не ритуальна веломовність, не пусте гасло, не декларація про наміри, а реальний інструмент, те, що працює, що має свій протокол, має певну «технологічність». З іншого боку, метод – це не інструкція, яку слід пасивно виконувати. Його, як всякий інструмент, слід гострити, направляти, модифікувати. Оскільки не всі методи є однаково прозорими і, отже, придатними для прикладу, то тут розглянемо лише ті технології, які мають виразну особливість і які з усією очевидністю демонструють творчу природу дослідницького методу. Зауважимо, що до технологій входять не лише методи як складні комплекси дій, а й дрібніші форми – процедури, прийоми, операції, інструменти.

Дослідницькі технології, у тому числі методи, не є чимось споконвіку покладеним до скриньки Кліо. Методи винаходяться під тиском потреб, а відтак поширюються, модифікуються, уточнюються. Технології виникають як наслідок прагнення істориків бути успішними, якнайповніше реалізувати свою допитливість, свої здібності, свої амбіції.

Як це не парадоксально, але найпростіший спосіб продемонструвати особливість дослід-

ницької думки в рамках певного методу – зробити це на прикладі методів, найважчих до опанування і до технічного виконання. Серед них – метод психоаналізу і сімейство математичних методів.

У другій половині ХХ ст. взаємодія історії з соціальними науками привела до поділу на «стару» і «нову» історію. «Нова» історія замість нарративного підходу своїм знаменом обрала аналітичний підхід. Увага концентрується на структурах, функціях і композиції соціальних інститутів; посилюється увага до широких мас. Використовуються теоретичні моделі для аналізу минулих суспільств.

«Нова історична наука» у Франції зусиллями школи «Анналів» сконцентрувала увагу на структурах, функціях і композиції соціальних інститутів (державної влади, соціального контролю, освіти, організації праці, дозвілля і культури), соціальних процесах (міграція, урбанізація, індустріалізація, соціальна мобільність, суспільні рухи). Вона увібрала методи демографії, економіки, антропології, культурології, соціології.

У США з 60-х років «нова історична наука» об'єднала кілька напрямів: «нову економічну історію», «нову аграрну історію», «нову міську історію», «нову соціальну історію», «нову робітничу історію», «нову політичну історію», «психоісторію».

Психоісторія досліджує складність і непослідовність людської поведінки. Таким шляхом можна відновити внутрішні інтенції історичних осіб, а не зводити всю їхню мотивацію до сфери суспільної діяльності⁴. Провідним методом психоісторії є *метод психоаналізу*. Психоаналіз використовується істориками для проникнення в глибини мотивацій людської поведінки в історії. При цьому досліджуються сни, фантазії (міфи, казки, анекдоти, карикатури); застосовується контент-аналіз.

Початок психоісторії як історіографічного напрямку пов'язують з 1958 р., коли відомий психолог Ерік Еріксон опублікував свою книгу «Молодий Лютер: психоаналіз і історія». Він проводить паралель між душевною кризою молодого монаха і кризою середньовічних суспільних інститутів. В основі історичних інтерпретацій Еріксона – його власне вчення про «кризу ідентичності» як загострений психологічний стан людини. Як професійний психолог зі значною лікарською практикою автор детально розбирає сексуальні потяги молодого Лютера, його складні взаємини з батьком, муки загостреного сумління, страхи,

⁴ Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.246.

сумніви, комплекси, просвітління і розчарування. Дослідивши проповіді, богословські лекції Лютера, записи його бесід в колі своїх послідовників, Е.Еріксон показав, що Лютерове віровчення, яке стало символом протестантської інтелектуальної революції, постало не як організаційний проект зламу католицької церкви, не як «політика», не як «наука», а навпаки, народилося у вигляді особистих глибоко інтимних переживань, екзальтованого прагнення істини, в стані надзвичайного нервового напруження. Інша справа, що протестантський рух, перетворившись на ідеологічний інститут, став жити своїм життям, невідкладним його творцеві, повторивши приблизно ті ж негаразди доктринерського застигання, що й свого часу католицька церква. Популярними і повчальними є й інші книги Еріксона: «Правда Ганді» (1969), «Історія життя і історичний момент» (1975).

Ентузіазм з приводу перспектив, які відкрилися з застосуванням психології в історичних дослідженнях, був значний. Широко відомими стали дослідження Р.Ліфтона про проблеми виживання і наслідки трагічного досвіду в історії, в тому числі про жертв Хіросіми і Голокосту, про ветеранів в'єтнамської війни, К.Кеністона про політичну активність американської молоді. В 70-ті роки відбувалося організаційне оформлення психоісторії і разом з тим – поділ на конкуруючі табори⁵. Головними сферами дослідницьких інтересів психоісториків стали історія дитинства; психобіографії; психоісторія груп⁶.

Специфіка психоісторії є настільки виразною, що досить швидко були помічені жорсткі обмеження, які накладаються на спроби істориків. Масове захоплення психоісторією в 60–70-ті роки дало великий матеріал для сумнівів щодо можливості тиражувати такий підхід. Щоб працювати в стилі «психоісторії», треба мати спеціальну медичну підготовку. Були сформульовані обмеження на застосування підходів «психоісторії»⁷.

Ще одним технологічним сегментом з чіткою специфікою і очевидною оригінальністю дослідницьких дій є застосування кількісних методів в історії. Зародившись у США в 1960-х роках як *кліометрика* – «нова економічна історія», нова технологія дослідження історії швидко трансформувалася у ціле сімейство спеціальних дослідниць-

ких методик.

Математичні методи здебільшого застосовуються для обробки емпіричного матеріалу, перш за все даних, взятих із статистичних матеріалів (матеріали обліку населення, фіскальні і кадастрові дані), а також масових джерел. В такому разі застосовуються традиційні математико-статистичні методи (дескриптивна статистика, вибірковий метод, аналіз часових рядів, кореляційний аналіз). Наприклад, за допомогою кореляційного аналізу успішно здійснено вивчення залежності соціального статусу селянства від розмірів надільної землі, посівної площі чи робочої худоби.

Переконали результати застосування кількісних методів досягнуті в галузі історичної демографії. Потужний матеріал для вивчення руху народонаселення дають результати масових переписів населення, які в Скандинавії почали проводитись з середини XVIII ст., а в Британії – з 1801 р. Але за більш ранній період доводиться використовувати розпилений матеріал. Серед джерел такого роду важливе місце належить послідовним записам про «життєдіяльність» в певній місцевості, зокрема (і перш за все) приходські книги, які в Британії, наприклад, велися священниками англіканської церкви починаючи з 1538 р., коли їм законодавчо було наказано реєструвати всі хрещення, шлюби і похорони в своєму приході; ця система проіснувала до введення цивільної реєстрації у 1837 р.

Узявши за основу приходські книги, Е.А.Ріглі і Р.С.Скоуфілд розраховали загальнонаціональний рівень народжуваності, смертності і вступу у шлюб, а потім використали ці дані для встановлення чисельності населення Англії з середини XVI ст. до 1801 р. (1981). Ріглі і Скоуфілд здійснили агрегативний аналіз, тобто обробку сумарних даних, і з більшою точністю виділили невеликі варіації в динаміці зростання населення і продемонстрували вплив змін в чисельності укладених шлюбів на довгостроковий рівень зростання населення. Але ці ж автори застосували до приходських книг і зовсім інший підхід, заснований на тому, що кожний запис включає імена конкретних людей. Ця методика, іменована «відновленням сімей», є прикладом номінативного аналізу, тобто аналізу, заснованого на іменах, а не сумарних цифрах. Це надзвичайно трудомісткий процес: на реконструкцію сімейної історії одного приходу з 1000 осіб протягом 300 років необхідно приблизно 1500 годин, або річний об'єм робіт. Інформація про те, що рівень народжуваності підвищився, а смертність знизилася, сама по собі мало що дає

⁵ Шутова О.М. Психоистория: школа и методы. Минск, 1997. С.29.

⁶ Шутова О.М. Психоистория: школа и методы. Минск, 1997. С.31.

⁷ Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.248.

для розуміння причин зміни чисельності населення; але дослідження з реконструкції сімей показує, що підвищення народжуваності було пов'язано, скажімо, зі зниженням віку, в якому жінки вступали в шлюб, або зменшенням числа жінок, які все життя залишалися незаміжніми⁸.

Для типізації історичних процесів (особливо соціально-економічних) успішно застосовуються методи багатовимірної статистичного аналізу, орієнтовані на дослідження статистичних сукупностей, в яких об'єкти характеризуються набором певних ознак. Найбільш відомим методом багатовимірної типології є кластерний аналіз. За допомогою цього методу здійснена аграрна типологія регіонів періоду генезису капіталістичного способу виробництва. Іншим прикладом є проєкт дніпропетровського дослідника Юрія Святця⁹, який звернувся до емуляції теорії катастроф для з'ясування того, наскільки стабільною і самодостатньою соціально-економічною системою було селянське господарство УСРР у першій половині ХХ ст. Для виявлення потрібних для здійснення такого експерименту факторів автор застосував метод головних компонент (один з розділів теорії факторного аналізу). Додатково була отримана багатовимірною типологія округів України методом кластер-аналізу. Проведені обчислення засвідчили значну нестійкість селянського господарства, брак належних внутріселянських сил та ресурсів для переходу від споживчо-трудова організації господарства до ринково-орієнтованої економіки.

Серед кількісних методів – дослідження, присвячені атрибуції анонімних текстів на основі частот парності виявлення граматичних класів і їх візуалізації у вигляді графів, і контент-аналіз – метод формалізованого аналізу текстів¹⁰.

Іншим напрямом математизації історії є здійснення моделювання. Воно полягає в експериментальній перевірці гіпотез представлення історичних об'єктів чи процесів на основі створення імітаційних моделей. Класичним прикладом стала праця «Залізниця і економічне зростання» (1964) Роберта Фогеля, який спробував виміряти внесок залізничного будівництва в економіку США в ХІХ ст., побудувавши гіпотетичну (чи *кон-*

тर्फактичну) модель того, який би вигляд мала американська економіка у 1890 р., якби залізниця не були побудовані. Він прийшов до висновку, що навіть без всякого додаткового будівництва каналів і шосе валовий національний продукт був би меншим усього на 3,1%, а 76% реально оброблюваних у 1890 р. земель все одно б оброблялися. До цього більшість істориків, включаючи самого Фогеля, вважали, що залізниця справили набагато більший вплив на динаміку розвитку американської економіки¹¹. Фогель був підданий критиці за те, що не включив в свою модель результати впливу залізничного будівництва на мобільність трудових ресурсів і технічний прогрес в інших галузях економіки¹².

У 1974 р. Роберт Фогель і його співробітник Стенлі Л.Енгерман опублікували солідне двотомне дослідження про рабство на старому американському Півдні. Наповнене складними статистичними діаграмами, таблицями і рівняннями, воно претендувало на те, щоб продемонструвати новий рівень наукової ретельності у перевірці вже заявлених гіпотез. Результатом став набір висновків, які кинули виклик традиційним інтерпретаціям: рабство не було, як вважали раніше, неприбутковим, економічно неефективним і поганим для рабів. Фогель і Енгерман твердили, що економічна ефективність рабства була достатньо високою, що раби мали життєвий рівень принаймні такий самий високий, як і вільні робітники тих часів. Фогель та Енгерман негайно були атаковані колегами-істориками за недосконалі статистичні методики, за невідповідне використання і неналежну інтерпретацію джерел, туманні гіпотези й відверту неточність. І все ж Фогель і Енгерман не помилялися в тому, що рабовласництво на Півдні США напередодні Громадянської війни не було збитковим для плантаторів.

Існують не лише значні сподівання, а й застереження щодо можливостей «математизації» історії. Поширеним став вислів, що число – хороший слуга, але поганий хазяїн в історіографії. Статистичні технології слід розглядати лише як доповнення до інструментарію історика і піддавати їх тій же перевірці, що й інші дослідницькі методи.

Менш строгими, але не менш оригінальними завдяки своїй екзотичності є технології, що народилися в межах новітніх парадигм: історичної антропології, історії повсякденності, мікроісторії.

⁸ Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.223–224.

⁹ Святцє Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика: Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу. Дніпропетровськ, 2007.

¹⁰ Гарскова И.М. Историческая информатика: эволюция междисциплинарного направления. Санкт-Петербург, 2018. С.292.

¹¹ Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.234.

¹² Еванс Р.Дж. На захист історії. Львів, 2008. С.37–38.

Жанр історичної антропології народився в 1970-ті рр. з прагнення подолати обмеженість структуралістської історії. На противагу концепції структурної історії, яка зосереджувалася на аналізі державної діяльності, гри економічних сил, діяльності класів і т. ін., антропологічна історіографія ставить в центр свого дослідження конкретну історичну людину з її досвідом і способом поведінки. Це течія в історіографії, орієнтована на використання методів антропології (етнографічного, етнологічного, культурної антропології) і прагне поглянути на соціальні процеси з позицій їх учасників, а також вивчати всі види соціальних практик.

Поступово склалася палітра антропологічної характеристики суспільства, яка включала такі розділи: «фізична антропологія» (історія харчування, хвороб, лікування, гігієни, історія запахів, ставлення до смерті, потреби, почуття, щоденні звички, вірування); «історія поведінки і звичок» (жести, пози, застільні манери, сексуальна поведінка); «колективні уявлення» – способи сприйняття дійсності (уявлення про святість і про пройдисвітів, комерцію, сім'ю, церкву, сприйняття часу, просторові уявлення, у тому числі «топографія потойбічного», «етнографія усної мови», ритуали, «система образ» з її стереотипами і умовностями – жестом, словом, блюзнірськими написами); історія приватного життя, «життєві стратегії»; «політична антропологія»; «сценарії влади» (рутина правління, патронат і клієнтела, неформальні практики)¹³.

Наприкінці ХХ ст. історики пишуть майже про всі мислимі види людської діяльності в минулому, і це означає все важливе, що стосується всіх людей, а не тільки невеличкої еліти освічених і могутніх¹⁴.

Історико-антропологічний підхід передбачає перш за все застосування *етнографічного методу*. Запозичуючи у етнологів інструменти аналізу, історики прагнуть випитати у минулого найзаповітніші таємниці, які традиційно не обговорюються в історіографії. Історія зосереджується на повсякденній пам'яті «маленьких людей». Етнографічний метод «включеного спостереження» застосовується, коли дослідник одночасно збирає фактографічну інформацію і «веде спостереження» за її автором. В цьому разі він користується інформацією з інших джерел про контекст написання тексту цієї людиною, наприклад, про його вік в той момент, сімейну ситуацію, психоло-

гічний настрій.

Наприклад, в монографії Ф.Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм», яка насичена сюжетами в дусі історичної антропології, залучаються джерела, які раніше лежали по сховищах мертвим вантажем, а з середини ХХ ст. стали «модними» серед істориків, зокрема, рахунки семи кораблів із Сен-Мало, що мали комерційну експедицію до берегів Перу 1706 р., і рахунки плавання трьох нантських кораблів у другій половині ХVІІІ ст., які допомагають вирішувати питання про співвідношення основного і обігового капіталу. Шукаючи джерела збагачення великих фінансистів, негодіантів, розкриваючи секрет їх економічної влади, простежуючи історію їх капіталів, Ф.Бродель звертається до порічних реєстрів вкладених капіталів і прибутків фірми Гоупів у Амстердамі за 50 років (1762–1815) із зазначенням сум, переданих різним її партнерам; ці матеріали були введені у науковий обіг істориком Гоупів М.Г.Бейстом. Виходячи з припущення про вагомий роль монополії у формуванні крупних капіталів і простежуючи логіку створення кланових капіталів у Франції, відстежуючи взаємозв'язок потужних потоків багатств по двох каналах – приватного підприємництва і державного казначейства з його податками, державними позичками тощо, – Ф.Бродель простежує діяльність «маленької жменьки поважних людей, яка стояла вище маси ремісників, дрібних крамарів, околичних бонз та селян», яка була причетною до формування політики великих держав і з чийого середовища у ХVІ–ХVІІ ст. поповнювалося французьке дворянство. Він робить зауваження, що долю цієї привілейованої групи можна простежити за нотаріальними архівами. Відтворюючи атмосферу, в якій великі приватні капітали сколочувалися і розпадалися, простежуючи роль спекулятивних ігор з цінними паперами, Ф.Бродель, зокрема, колоритні і змістовні деталі отримує від вивчення «листування лейтенанта поліції д'Аржансона, яке почасти збереглося за 1706–1715 рр., одноманітно й наполегливо повідомляють нам про дрібних шахраїв...»¹⁵.

Апогей впливу історичної антропології прийшовся на середину 1970-х – початок 1980-х років. Але після тріумфу настала хвиля критики щодо історичної антропології. Критику викликали: неухвага до факторів, що забезпечували історичну динаміку («подієвість»); зловживання

¹³ Кром М.М. Историческая антропология. Санкт-Петербург; Москва, 2010. С.119–129.

¹⁴ Еванс Р.Дж. На захист Історії. Львів, 2008. С.132.

¹⁵ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХV–ХVІІІ ст. Т.2. Київ, 1997. С.310, 311, 362–365, 410, 449, 465, 479.

доказами «через вдалий приклад»; зловживання простими узагальненнями; «історія в осколках». Надалі частина істориків продовжила зв'язувати свою роботу з історичною антропологією, але більшість підписалась би під словами Моріса Емара: «Сьогодні важко знайти історика, який не використовував би методи і досягнення історичної антропології. Але ще важче знайти того, хто ототожнює себе лише з історичною антропологією» (2002).

Історія повсякденності з'явилася як реакція на інституційну і юридичну історію, як прагнення повернути живу людину в історію, повернути «людський вимір» предмету історичних студій. В центрі уваги історії повсякденності – цілісне дослідження життєвих світів людей різних соціальних верств, їх поведінки і емоційних реакцій на події.

Історія повсякденності – це не історія побуту. Етнограф відтворює побут, а історик повсякденності аналізує емоційні реакції, переживання людей щодо того, що вони мають. В центрі уваги історика повсякденності не просто побут, але життєві проблеми і їх осмислення тими, хто в цьому жив. В намаганні зблизитися з дійовими особами історії повсякденності історики звертаються перш за все до его-документів – біографій, мемуарів, щоденників і листів. Саме вони дозволяють зрозуміти людину і його вчинки в конкретній ситуації.

На допомогу досліднику історії повсякденності приходять етнологія. Наблизитися до «іншої» культури можна через аналіз символічних форм – слів, образів, жестів, вчинків, – через які люди проявляли себе. Праця дослідника повсякденності – це інтерпретація чужих думок і слів, це завжди «переклад» з «іншої» мови. В цьому він близький до психолога.

Історія повсякденності починаючи з кінця 90-х років набула прав громадянства в українській історіографії. Більше того, можна говорити про певну моду на вживання гасел «повсякдення», «мікроісторія», «життєві стратегії», «практики». Публікації останніх кількох років дають необхідний матеріал для того, щоб на прикладах конкретних повномасштабних досліджень, а не лише через історіософські спекуляції, побачити різницю між традиційним історіописанням і технологією історії повсякденності, а також збагнути, як саме діє ота магія, коли «з дрібниць» постає сутність.

Відома дослідниця історії Гетьманщини XVII – початку XVIII ст. Тетяна Таїрова-Яковлева в своїй новій книзі «Повсякдення, дозвілля і традиції

козацької еліти Гетьманщини» (2017)¹⁶ вкотре засвідчує свій талант історика. Визначивши свій твір як «оповідь», Т.Таїрова-Яковлева з першої ж сторінки ставить акцент на живій людині, а не на інституціях чи структурах. Але спирається історикня не на ідеологеми, а на світ речей.

Книга вщерть наповнена деталями світу, який оточував українську еліту. Розмаїття сортів тканин, фурнітури, мотивів і технік вишивок; палітра кольорів; прикраси; колекції багатой зброї, – від усього цього віє щирою симпатією, непідробною зачудованістю. Всі ці об'єкти постають як природне оточення колективного героя книги. Ліпнина, барельєфи, кахлі, ікони, дзеркала, килими, меблі, світильники, білизна, занавіски, ганки, світилиці, – це не колекціонування і не мистецтвознавчі вправи історика. Це – окреслення життєвого простору еліти ранньомодерної України. Це – привід до розмови про те, як люди зустрічали гостей, в якій обстановці спілкувалися, обмірковували важливі справи, радилися. Страви, напої, спеції і солодощі – вся оця «різноманітність їжі на столах української еліти» – це розмова про світ дбайливості, свідчення снаги до життя. Фамільні герби на срібному побуті і на портретах, прийоми, збори, мандрівки, похідний побут – це привід до розмови про спосіб життя і ментальність тих самих осіб, які у попередніх монографіях Таїрової-Яковлевої постали в ролі полководців, урядовців, повстанців, ватажків, авантюристів. Тим самим Т.Таїрова-Яковлева компенсує застарілу хибу української історіографії – надмірну політизацію питання про соціальне обличчя козацької старшини, безоглядне приписування їй класового егоїзму, зради, угодовства, падіння ідеалів.

У новаторські монографії Ігоря Сердюка «Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.» (2018)¹⁷ згадані сотні імен, намальовано десятки ситуацій, розібрано низку казусів. Тут на кожному кроці – та чи інша життєва «історія» – пастуха, наймички, вдови, впливового і успішного кума, сімейного подружжя, священницького клану. Тут прописана низка «біографій» наймитів, учнів-ремісників, школярів, бездітних сімей, глав сімейств. Героями книги виступають старшини, міщани, духовенство, жебраки, розкольники.

І.Сердюк педантично відстежує життєві практики досліджуваної доби. Через копіткий аналіз

¹⁶ Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини Київ, 2017.

¹⁷ Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2018.

нескінченного числа ситуацій, пов'язаних з виробничою діяльністю, працею, наймитством тощо, автор виходить на вагомні висновки, які характеризують ранньомодерне українське суспільство: «суспільство Гетьманщини було дуже молодим»; «діти простолюду не занадто прив'язувалися до майна і родини...»; «помітна частка дітей у Гетьманщині дорослішала та працювала поза родиною»; «перебування у чужих сім'ях – звична річ»; «людина того часу навряд чи думала, що живе за жорстокими законами».

Монографія Романа Любавського «Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років» (2016)¹⁸ є послідовним і виразним випадком застосування технік історії повсякденності. Сюжети і положення монографії Р.Любавського взяті із мікроісторичної документальної рутини. Автор терпляче вишуковує крихти інформації в скромних і непоказних маргінальних джерелах: це протоколи засідань комісій зі встановлення умов проживання робітників; складені профспілковими комітетами списки претендентів на житло; протоколи засідань фабрично-заводських комітетів; матеріали обстежень санітарно-технічного стану підприємств; листування відділів охорони праці з центральними урядовими установами; заяви та листи робітників до місцевих органів влади; акти обстеження бараків, їдалень, побутових приміщень інспекторами різноманітних структур; матеріали обстежень робітничих клубів; листи до редакцій газет; спогади харків'ян. «У повсякденному житті трудівники керувалися радше життєвою раціональністю, ніж політичними гаслами», – підсумовує Р.Любавський. Це вирок системі, вирок компартійній владі.

На прикладі книги Сергія Єкельчика «Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни» (2018)¹⁹ можна побачити і зрозуміти, наскільки трудомістким є пізнавальний підхід, який називається історією повсякденності. Сотні і сотні цитованих висловлювань, свідчень (хоч би й підслуханих сексотами спецслужб), спонтанних діалогів, надписів (наприклад, виконаних виборцями на бюлетенях, перш ніж вкинути їх в урну для голосування). Безконечне цитування газетних матеріалів, промов і виступів партфункціонерів. Марудні підрахунки: скільки людей пройшли Хрещатиком протягом того чи іншого параду, скільки

портретів Сталіна, Молотова, Хрущова, Леніна при цьому несли (кожного окремо!), скільки «негативних» голосувань за якого кандидата – від Сталіна до якогось місцевого функціонера – було вкинуто у виборчі урни. Сотні імен громадян, які «засвітілися» в тій чи іншій ситуації: були викриті в антирадянщині чи просто в недбалості, висунулися з ініціативою, ставилися в приклад, опинилися в потрібному місці в потрібний час, виставлялися як маяки, як взірці для інших, – і все це люди не знамениті, читачеві зовсім невідомі, периферійні, навіть не другого, а якогось сьомого плану, пенсіонери, стахановці, агітатори, матері-героїні, спонтанні бузутери, військовослужбовці, священики, заводська адміністрація, будівельники. Усім цим народом книга щільно залюднена і засвідчена. І, нарешті, десятки особистих історій киян з їх бідами, вимогами, наївними сподіваннями, страхами, жертовністю, скепсисом.

Тим не менше і нескінченний потік емпірики, і розповідна манера викладу не є чисто риторичним прийомом. Вони строго підпорядковані одній пізнавальній меті – аналізу механізму формування і реалізації лояльності громадян до режиму, вирішення проблеми «дотику» мас до владних верхів. Це глибока розмова про вагомні процеси.

В решті решт Сергій Єкельчик, задіявши інструментарій історії повсякденності, підводить читача до розуміння того факту, що сталінська влада, на позір така всемогутня, насправді панічно боялася свого народу, пильно стежила за його настроями, і ретельно гасила найменші загрози масового незадоволення. Навіть незначний збій на виборах до органів влади викликала переполох у парткомках, у коридорах влади. Влада зберігалася, доки громадяни залишалися «свідомими». Лояльність сталінських громадян була ритуальною, поверховою, не підпертою зсередини певними політичними переконаннями, без органічного засвоєння більшовицької ідеології, прагматична. За доби пізнього сталінізму йшлося не про цілісний набір сталінських поглядів, а про розуміння (потрібних) правил щоденного політичного життя і готовність їх дотримуватися.

Отже, історія повсякденності володіє переконливістю особливого типу. Причому, історик-«повсякденник» є переконливішим не якимось незбагненим способом, а завдяки зануренню в гушавину емпірики, якою історики десятиліттями нехтували. Завдяки цьому історик отримує доступ до периферійних обширів соціуму, до «закутків» історії, і може побачити те, що раніше перебувало «в тіні» і через те не враховувалося. Традиційні

¹⁸ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. Харків, 2016.

¹⁹ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ: Laurus, 2018.

методи здебільшого дають однопланову картину: було це чи не було; які були кількісні параметри. А історія повсякденності показує все стереоскопічно і багатопланово, в оточенні людських мотивів і емоцій. Так, історія повсякденності зазвичай оперує дрібними деталями. Але це особливі деталі. Вони мають неабияку доказову силу. В них, як у краплі вранішньої роси, відбивається увесь навколишній світ.

Мікроісторія постала з широкої політичної й культурної полеміки у 1970-ті рр. Тепер історію приваблює реальне, ця історія прагне вивчати точно визначені об'єкти, зрозуміти, як реально, конкретно відбуваються події в історії, зрозуміти ситуативну поведінку, тобто поведінку, завжди пов'язану з певним контекстом, в який вписаний «актор», зрозуміти, яким способом суспільство поступово конструює саме себе²⁰.

Предметом мікроісторії є невеликий і незначний випадок (пересічна, непоказна подія) з минулого, який може статися де завгодно, але який у кінцевому рахунку і визначає справжній контекст історії. Мікроісторія береться за вивчення способу життя і екстремального виживання в умовах війн, революцій, терору, голоду.

Мікроісторія розглядає людей виключно «в ситуаціях». Звідси особливий інтерес до епізоду. Але через нитку персональної долі мікроісторія шукає новий підхід до соціального. Книга Карло Гінзбурга «Сир і черви» – це історія мірошника кінця XVI ст., погляди якого на світ стають предметом зацікавленості інквізиції. Вона ґрунтується переважно на почерпнутих з архіву документах двох процесів інквізиції над мельником Меноккіо. Наталі Земон-Девіс («Повернення Мартіна Герра») подає історію спритного самозванця, який протягом довгих років умів переконливо займати місце зниклого чоловіка. Книга Джованні Леві «Нематеріальний спадок. Кар'єра ексорциста в П'ємонті XVII ст.» (1985) – це колективна біографія мешканців села Сантена в П'ємонті за 50 років (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.). Головним героєм виступає священник-ексорцист К'єза, який прославився своїм вмінням «виганяти диявола», а місцем дії є п'ємонтське село Сантена, в якому пробиваються паростки модернізації. К'єза здобув неформальну владу і авторитет в селі. Те, що раніше (старій історіографії) здавалося «ринком землі», виявилось більш складним явищем – усі земельні операції мали особистісне забарвлення, а ціна на землю більше залежала

²⁰ Гренье Жан-Ив. Размышления о «критическом повороте». Одиссей-2005. Москва, 2005. С.138–139.

від особистих відносин учасників угоди, ніж від «ринкової ціни».

Мікроісторія – це така ж цілісна історія, як і макроісторія, але вибудована «знизу». Вона пильно придивляється до вчинків людей як соціальних акторів минулого, їх конкретного соціального досвіду, процесу формування ідентичності груп, мережі тісних зв'язків і взаємовідносин – конкуренції, солідарності, об'єднання. Тим самим вона переносить соціоісторичний аналіз у площину процесів (а не структур): розбирається рутина міжлюдських стосунків, простежуються правила гри, механізми досягнення угод, компромісів між акторами²¹. Особистість показується не як безсила, але як співтворець системи і зазвичай як хтось, хто в певний спосіб виступає проти системи²². З погляду мікроісторії, соціальні норми народжуються в процесі «переговорів», «угод», і «домовленостей» індивідів відносно правил організації соціуму, що забезпечують інтереси сторін, що «домовляються». Саме досягнуті в ході відповідних інтеракцій – взаємодій індивідів – «домовленості», «угоди», а не «юридичні засоби» самі по собі, забезпечують суспільству його згуртованість.

Іншим принциповим елементом в мікроісторичному аналізі є «повернення нарративу». Один із засновників «мікроісторичного напрямку» в історіографії Джованні Леві серед інструментів мікроісторії називає прийом «насиченого опису»: «Окрім того, що корені мікроісторії перебувають в колі історичних досліджень, багато її характеристик демонструють тісні зв'язки, які пов'язують історію з антропологією – особливо цей «щільний опис», який Кліффорд Гірц вважає плідною перспективою в антропологічних дослідженнях»²³. Сам Гірц пояснював, що запозичив концепцію «насиченого опису» з філософських праць Гілберта Райла (1900–1976)²⁴.

Просопографія – це якісно новий тип історико-біографічного дослідження особистості, відтворення на основі джерел її багатогранного соціально-психологічного портрету, який повинен відобразити у відомому діячеві певної галузі «живу» людину у сукупності усіх притаманних їй особистісно-людських даних, а не традиційно формалізовану датами і заслугами постать. Від-

²¹ Ревель Ж. Микроисторический анализ и контурирование социального. Одиссей-1996. Москва, 1996. С.114–116.

²² Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика. Київ, 2012. С.91.

²³ Нові перспективи історіописання. За ред. Пітера Берка. Київ, 2004. С.128.

²⁴ Гірц К. Інтерпретація культур. Київ, 2001. С.12–14.

творення особи саме за таким різнобічним описом надає їй вигляду не просто відомого діяча, а й звичайної людини, яка перебувала в щоденних сферах особистісно-людських взаємин, моральних виборів, приватного життя, і, таким чином, репрезентує її в усій повноті людського змісту, об'єктивно й правдиво, а не однобоко чи кон'юнктурно²⁵.

Усна історія пройшла шлях розвитку від нагромадження матеріалів для створення біографій видатних громадських і державних діячів (1950-ті рр.), спроби створення альтернативної історії, тобто історії народів, які не мали своєї писемності (1960-ті), через інституціоналізацію усної історії (1970–80-ті), і до 1990-х рр., коли одночасно з інтенсивним розвитком методології, посиленням технічних засобів і розширенням кола досліджуваних проблем на перше місце вийшли теми, близькі до антропології: сюжети повсякденного життя людини, феномен міграцій, особливості етнічної історії народів, взаємовідносини статей і поколінь.

З появою книги Едварда Томпсона «Формування англійського робітничого класу» (1963) розвивається тенденція до перетворення усної історії в комплексне історичне дослідження. Потенціал усної історії продемонстрував успіх книги Р.Бліта «Акенфілд: портрет англійського села» (1969), заснованої на магнітофонних записах розповідей сільських мешканців. Також слід відзначити книгу соціолога Р.Мура «Шахтарі, проповідники і політика» (1973).

Ініціатором інституціоналізації і теоретиком усної історії у Великій Британії став Пол Томпсон, який створив Товариство усної історії та часопис «Усна історія». У 1975 р. П.Томпсон опублікував працю «Едвардинці. Перетворення британського суспільства», яка базувалася на 444 інтерв'ю з британцями, які народилися між 1872 і 1906 роками, і діяльність яких припала на час правління Едуарда VII (1901–1910). Живі свідки едвардинської епохи (початку ХХ ст.) репрезентують усі класи суспільства і регіони Великобританії. Автор талановитої книги одержав цікавий зріз соціальної свідомості суспільства на початку ХХ ст.²⁶

Усна історія – це складний дослідницький комплекс. В основі найбільш змістовних інтерв'ю лежать: правильно сформульовані питання, готовність інтерв'юера і інформанта до інтерв'ю. При

²⁵ Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2006. №13. С.6–27.

²⁶ Thompson P. The Edwardians: The Remaking of British Society. London; New York, 1992.

аналізі інтерв'ю необхідно звертати увагу на надійність оповідача, достовірність теми розповіді, особисту зацікавленість в інтерпретації подій. Зокрема, достовірність інтерв'ю може бути перевірена при порівнянні з іншими розповідями, а також документальними свідченнями. До аналізу зібраних усних свідчень залучаються контент-аналіз, лінгвістичний аналіз і дискурс-аналіз, який враховує особливості мовних зворотів і вживаних фраз.

У своєму проекті «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія» Юрій Каганов²⁷ не обмежується вивченням офіційних джерел (наприклад, партійних постанов, аналітичних записок спецслужб), але також залучає живі свідчення сучасників досліджуваних процесів, які тоді були студентами, телеведучими, журналістами, діячами кіноіндустрії, радіохуліганами. Це не є усна історія в її класичному вигляді, але це цікавий приклад творчої модифікації відомого методу до потреб власного дослідницького проекту. Автор провів десятки інтерв'ю і анкетувань з фігурантами «справ», заведених у свій час «органами» на дисидентів – реальних і потенційних. Завдяки своїй дослідницькій винахідливості Ю.Каганов влаштовує «очну ставку» співробітників каральних служб і їхніх жертв – тільки тепер діалог відбувається не в кабінетах «органів», а на нашій території, на території демократизованої України. Завдяки цьому відбувається переключка епох: минулою «парткомівською» і сучасною декомунізованою. Чого варте інтерв'ю з фігурантами кагебістської «справи» про так званий дискусійний клуб студентів харківських вузів 1967–1969 років. «Тоді» слідчі і політичні органи інкримінували молодим людям організовану антидержавницьку діяльність. І, звісно ж, всілякими погрозами вибивали документоване каяття у допущених «злочинах», а якщо не вдавалося, то приписували «факт каяття» у своїх переможних звітах. Прошли роки, колишні підслідні набули професії, стали самодостатніми громадянами, і тепер історик надає їм можливість викласти свою, без примусу, версію.

В іншому епізоді автор співставляє два погляди: донесення КДБ про «антирадянський вчинок» учня м. Харкова (1965 р.) і свідчення цієї ж особи, яка зараз є пенсіонером; сьогодні у людини є можливість щиро і відверто сказати, що саме тоді лежало в основі її вчинків: «відчуття фальшу і брехні» в школі, на уроках, у пропаганді. В такому ж стилі задіюється інтерв'ю з учасником

²⁷ Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.

«групового хуліганського прояву молоді» м. Нікополя 1974 року. Аналогічний ефект дає порівняння справи, заведеної КДБ у 1981 р. проти вчителя географії, зі спогадами самого «фігуранта» цієї справи, викладеними у 2017 р.

Влаштовуючи заочний діалог Системи і Людини, автор привносить стереоскопічність в картину суспільного життя «радянського народу». Так, з усією очевидністю постає відомчий егоїзм спецслужб: щоб набути ваги, щоб приблизити свою корисність, вони згущували фарби, скрізь малювали «розбещуючий вплив світового імперіалізму». Навпаки, «фігуранти» «політичних справ» ретроспективно свідчать, що їхні дії були цілком природними: вони шукали відповіді на очевидне розходження між офіційними заявами і радянською реальністю, «суперечність між теорією і практикою»; ними керували щира допитливість, природне бажання знайти правду.

Ю.Каганов не обмежується опрацюванням чисельних інструкцій, наказів і звинувачень, які насаджували ідеологію «застою». Він надає слово сценаристами і кінорежисерам, дикторам і редакторам, які сьогодні мають можливість розповісти, як вони обходили численні вказівки, правила, заборони всіляких наглядців від ідеології.

Живі свідчення конкретних людей дозволяють показати протиприродність і заскоружливість системи, яка безнадійно програвала змагання за мізки інтелігенції і перевагу зберігала лише завдяки адміністративному ресурсу. Роз'яснення, дані у 2019 р. фізиком-ядерником, який у 1973 р. був фігурантом цілого слідства КДБ в академічному Інституті ядерних досліджень щодо проявів «націоналізму», засвідчує маніакальний страх керівництва перед будь-якими проявами особистісної нестандартності. Зокрема, переполох у начальства викликав факт запрошення вченим до себе додому колядників – виконавців професійного хору «Гомін». Вчений сьогодні повідомляє деталі, про які не мав змоги говорити у свій час: він засвідчує феномен подвійної лояльності інтелігента епохи «застою».

Новаторство, винахідливість дослідника дають подвійний ефект. З одного боку, роздубота шляхом опитування інформація дозволяє точніше скласти ціну ідеологічному диктату періоду «розвинутого соціалізму». З іншого боку, ця перекличка епох дає вагомий моральний урок: режими, якими б міцним вони не здавалися, якої б сили репресії вони не докладали, – не є вічними, і час відповідати за свої дії настає швидше, ніж можна собі уявити. Це той випадок, коли говорять, що історія – це більше ніж наука.

Сучасна практика історіописання відзначається високою динамікою змін і різноманітності. За короткий час історична наука відчула на собі кілька хвиль «поворотів»: математичного, антропологічного, лінгвістичного, мікроаналітичного, меморіального. Новітні дослідницькі технології – флексибельні і рухомі, а тому й важко піддаються чітким визначенням і класифікаціям.

Але є один момент, який об'єднує усе розмаїття напрямів і підходів: усі вони вимагають творчості автора. Сьогодні історична наука знаходиться на такому етапі свого розвитку, коли важливою є не лише «істина», але й «техніка виконання». Складовими успіху є не лише глибокі положення, оригінальні твердження, а й дотепні інструменти, елегантний хід думки, багата мова, вибагливий стиль. Лабораторія історика обов'язково згадується разом зі словом «творча». Важливо враховувати, що метод – це не інструкція і не формальна декларація. Це реальний інструмент, частина професійної діяльності. А розмаїття дослідницьких завдань істориків таке велике, що один і той же метод не здатен виконувати всі запити різних авторів. Всі, кому доводилося висловлюватися з цього приводу, є однотайними: вже відомі і введені у практику історіописання методи необхідно кожному автору модифікувати, уточнювати, прилаштовувати відповідно до своїх цілей і намірів.

На щастя, зараз маємо для наслідування достатню кількість блискучих зразків творчого самовираження істориків не тільки від західних колег, але й від істориків України.

References

- Pro A. Dvenadtsat urokov po istorii. Moskva: Izdatelstvo RGGU, 2000. 336 s.
- Gofman A.B. Znanie metodologicheskoe i znanie predmetnoe. Vystuplenie v diskussii «Istorik v poiskakh metoda». Odissey. Chelovek v istorii. Moskva, 1996.
- Tosh Dzh. Stremlenie k istine: Kak ovladet masterstvom istorika. Moskva: Ves Mir, 2000. 293 s.
- Shutova O.M. Psikhistoriya: shkola i metody. Minsk: Vedy, 1997. 176 s.
- Sviatets Yu.A. Ukrainske selianske hospodarstvo ta nova ekonomichna polityka: Kliometrychnyi analiz sotsialno-ekonomichnoho protsesu. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu, 2007. 216 s.

- Garskova I.M. Istoricheskaya informatika: evolyutsiya mezhdistsiplinarnogo napravleniya. Sankt-Peterburg: Aleteyya, 2018. 408 s.
- Evans R.Dzh. Na zakhyst istorii. Lviv: Kalvariia, 2008. 296 s.
- Krom M.M. Istoricheskaya antropologiya. Uchebnoe posobie. Sankt-Peterburg; Moskva: Izdatelstvo Yevropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2010. 214 s.
- Brodel F. Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. T.2. Kyiv, 1997. 585 s.
- Tairova-Iakovleva T. Povsiakdennia, dozvillia i tradytsii kozatskoi elity Hetmanshchyny. Kyiv: Vydavnytstvo «Klio», 2017. 184 s.
- Serdiuk I. Malenkyi doroslyi: Dytna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. Kyiv: K.I.S., 2018. 456 s.
- Liubavskiy R. Povsiakdenne zhyttia robitnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 2016. 226 s.
- Yekelchuk S. Povsiakdennyi stalinizm: Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny. Kyiv: Laurus, 2018. 306 s.
- Grene Zhan-Iv. Razmyshleniya o «kriticheskome povorote». Odissey-2005. Moskva, 2005. S.138–139
- Revel Zh. Mikroistoricheskyy analiz i kontruirovaniye sotsialnogo. Odissey–1996. Moskva, 1996. S.114–116.
- Domanska E. Istoriiia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012. 264 s.
- Novi perspektyvy istoriopysannia. Za red. Pitera Berka. Kyiv: Nika-tsentr, 2004. 379 s.
- Girts K. Interpretatsiia kultur. Vybrani ese. Kyiv: Dukh i Litera, 2001. 542 s.
- Starovoitenko I. Prosopohrafiia: pidkhody do traktuvannia zmistu naukovoï dystsypliny v istoriohrafii. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. 2006. №13. С.6–27.
- Thompson P. The Edwardians: The Remaking of British Society. London; New York, 1992.
- Kahanov Yu.O. Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska versiiia. Zaporizhzhia: Inter-M, 2019. 432 s.